

16. *Kholodok, V.* (2011). Derzhavne upravlinnia okhoroноiu kulturnoi spadshchyny v Ukraini: stan i perspektyvy rozvytku [State management of cultural heritage protection in Ukraine: state and prospects of development]. *Derzhavne budivnytstvo*. (№ 1). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2011_1_49 (in Ukrainian).

Received 16.01.2022

Received in revised form 25.02.2022

Accepted 25.03.2022

DOI: 10.15421/272212

UDC 9(477.54)

В. Попович

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ВИХОВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У СТУДЕНТІВ В УМОВАХ АКАДЕМІЧНОГО ПОВСЯКДЕННЯ У 60–80 РР. XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ХАРКІВСЬКИХ ВНЗ)

E-mail: vadympopovych@ukr.net

ORCID: 0000–0002–0720–6541

Анотація. У статті крізь призму періодичного друку розглядається академічне повсякдення студентів ВНЗ Харкова як середовище формування радянських цінностей. У вітчизняній історичній науці питання конструювання «радянської людини» є досить актуальним. Його у своїх дослідженнях торкалася ціла низка вітчизняних та закордонних науковців. Особливий інтерес, з огляду на своє значення в радянському суспільстві, становить дослідження студентської молоді в контексті виховання радянських цінностей. Джерельну базу дослідження становлять газети вищих навчальних закладів Харкова (Харківського державного університету, Харківського політехнічного інституту, Харківського авіаційного інституту, Харківського автомобільно-дорожного інституту, Харківського медичного інституту), архівні матеріали Державного архіву Харківської області та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Дослідження виконане з використанням спеціально-історичних та загальнонаукових методів із залученням теоретичних напрацювань історичної імагології та історії повсякденного життя. У процесі дослідження було встановлено, що більшість матеріалів, газетних статей, які відображають академічне повсякдення, були присвячені складанню студентами іспитів. Для таких публікацій характерна типова структура, яка включала в себе похвалу найбільш успішних студентів та критику на адресу тих, хто отримував незадовільні оцінки. Критиці піддавали також тих студентів, які демонстрували посередню успішність у навчанні. Їх звинувачували в байдужості до освітнього процесу. Подібна практика публічної похвали та публічного засудження мала виховувати в студентській молоді почуття колективізму та спільної відповідальності за результати навчальної діяльності. До того ж на важливій ролі колективу в освітньому процесі постійно робиться наголос у відповідних публікаціях. Навчальний процес був досить заідеологізований – він перебував під пильною увагою партійних та комсомольських комітетів навчального закладу. Ще однією поширеною формою відображення в пресі академічного життя були карикатури, гуморески та фейлетони. Загалом же вища освіта на сторінках періодичних видань ВНЗ міста сприймалася як інструмент підготовки інтелектуальної еліти радянського суспільства, а інтелектуальна праця легітимізувалася через долучення студентів до трудових практик, поширених у радянському суспільстві, та опанування молоддю основ марксистсько-ленінського вчення.

Ключові слова: студенти, освіта, радянські цінності, періодика, Харків.

V. Popovych*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University***THE EDUCATION OF SOVIET VALUES IN STUDENTS
IN THE CONDITIONS OF ACADEMIC EVERYDAY IN
THE 60'S-80'S XX CENT. (BASED ON MATERIALS OF
PERIODICAL PUBLICATIONS OF KHARKIV HIGH
SCHOOLS)**

Abstract: in the article, through the prism of periodicals, the academic life of students of Kharkiv higher education institutions is considered as an environment for the formation of Soviet values. In domestic historical science, the question of constructing a «Soviet man» is quite relevant. It was touched by a number of domestic and foreign scientists in their researches. Of particular interest, given its importance in Soviet society, is the study of student youth in the context of the education of Soviet values. The source base of the study are newspapers of Kharkiv higher education institutions (Kharkiv State University, Kharkiv Polytechnic Institute, Kharkiv Aviation Institute, Kharkiv Automobile and Road Institute, Kharkiv Medical Institute), archives of the State Archives of Kharkiv Region and the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. The research was performed using special historical and general scientific methods with the involvement of theoretical developments of historical imagology and the history of everyday life. In the course of the research it was established that the vast majority of materials, newspaper articles, which reflect the academic everyday life, were devoted to students taking exams. Such publications are characterized by a typical structure, which included praise for the most successful students and criticism of those who received unsatisfactory grades. Students who demonstrated mediocre academic performance were also criticized. They were accused of indifference to the educational process. Such a practice of public praise and public condemnation was to instill in student youth a sense of collectivism and shared responsibility for the results of educational activities. In addition, the important role of a collective in the educational process is constantly emphasized in relevant publications. The educational process was quite ideological so it was under the close attention of party and Komsomol committees of the school. Caricatures, humoresques and feuilletons were another common form of academic life in the press. In general, higher education in the city's periodicals was seen as a tool for training the intellectual elite of Soviet society, and intellectual work was legitimized by engaging students in labor practices common in Soviet society and mastering the basics of Marxist-Leninist teachings.

Keywords: students, education, Soviet values, periodicals, Kharkiv.

Немає жодних сумнівів у тому, що радянська влада розглядала виховання студентської молоді як надважливе завдання. Його значення полягало в тому, що саме громадяни СРСР із вищою освітою мали надалі обійняти керівні посади на радянських підприємствах, у партійних органах, забезпечити зміну поколінь радянської номенклатури та загалом самовідтворення політичної системи СРСР. Але процес виховання радянських еліт містив серйозні протиріччя, які були зумовлені глибокою дихотомією всередині радянської системи, що виражалась у розходженнях між офіційною риторикою та реальними практиками радянської системи. У цьому контексті процес освіти мав певну загрозу для стабільності СРСР, адже засвоєння великого обсягу теоретичних знань, які були необхідні спеціалісту, нерозривно пов'язане з формуванням у студентів наукового світогляду та критичного мислення. Ці навички давали змогу молодим людям у Радянському Союзі виявити старанно приховувані владою недоліки соціально-політичної системи. У перспективі, невдоволення чинними порядками могло спричинити в суспільстві девальвацію радянської ідеології, чого влада аж ніяк не бажала.

Розуміючи всю небезпеку такого розвитку подій, комуністична партія розгорнула широку роботу, що була пов'язана із прищепленням радянським громадянам цілого

комплексу певних цінностей. Це мало забезпечити лояльність громадян до СРСР, його внутрішньої та зовнішньої політики на емпатичному рівні, навіть за умови визнання ними недосконалості окремих елементів тогочасного соціально-політичного ладу.

У підготовці радянськими закладами вищої освіти майбутніх спеціалістів вагоме місце займало саме опанування фаховими знаннями. В умовах радянської дійсності цей процес не міг бути відокремлений від широкого контексту ідеологічного виховання, а був включений до нього. Вплив академічного повсякдення на формування «радянської людини» – актуальна наукова проблема, проте це надзвичайно об'ємний та багатогранний процес, який потребує всебічного, системного дослідження. У рамках статті ми спробуємо розглянути дискурсивні практики висвітлення цього процесу на сторінках друкованих видань закладів вищої освіти Харкова у 1960–1980-ті рр.

Робота з образом академічного повсякдення дає змогу прослідкувати акценти та ціннісні маркери, які можуть дати нам уявлення про роль і місце вищої освіти в системі формування радянських цінностей.

Хронологічний проміжок 1960–1980-ті рр. зумовлений тим, що після спроб лібералізації суспільно-політичного життя керівництво СРСР повернулося до консервативної політики, що мала на меті збереження панівного режиму. Безперспективність цієї політики призвела до системної кризи і, як наслідок, до дезінтеграції та розпаду Радянського Союзу. На нашу думку, саме на такому хронологічному відрізку є чудова змога прослідкувати крах радянської політики з виховання «радянської людини», яку політичне керівництво країни проводило після відмови від ліберальних перетворень хрущовської «відлиги».

Мета статті – дослідити академічне повсякдення на матеріалах періодичних видань ВНЗ міста Харкова як середовище формування радянських цінностей, визначити роль вищої освіти у формуванні соціалістичного світогляду у студентів і місце вищої освіти в радянській ціннісній ієрархії в роки «застою» та «перебудови».

Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше на основі джерел, не введених раніше до наукового обігу, здійснене дослідження академічного повсякдення студентів як середовища формування радянських цінностей.

Методи дослідження. Дослідження проведене з використанням як загальнонаукових, так і спеціально-історичних та міждисциплінарних методів: історико-хронологічного, історико-системного, компаративного. Також нами були використані напрацювання історичної імагології та історії повсякденного життя.

Джерельну базу дослідження становлять, в першу чергу, матеріали таких друкованих видань ВНЗ Харкова, як «Харківський університет» (Харківський державний університет), «Ленінські кадри» (Харківський політехнічний інститут), «За авіакадри» (Харківський авіаційний інститут), «За радянського лікаря» (Харківський медичний інститут), «Автомобіліст» (Харківський автомобільно-дорожній інститут), «Знання» (Харківський сільськогосподарський інститут). За окреслений період нами було проаналізовано 282 матеріали, які тим чи іншим чином стосуються освіти та академічного повсякдення. Їх авторами були викладачі, студенти, співробітники редакції, комсомольські активісти. Варто окремо зазначити, що лівову частку цих матеріалів становлять статті, опубліковані в газетах «Харківський університет» та «Ленінські кадри». Це пов'язано з тим, що багатотиражні видання решти вищих навчальних закладів міста або взагалі не дійшли до нашого часу, або збереглися досить фрагментарно. Також нами було залучено архівні документи, які виявляють виховні аспекти радянської освітньої політики. Зокрема, це фонди ДАХО, ЦДАВО і ЦДАГО.

Тією чи іншою мірою теми академічного повсякдення та його ролі в процесі формування радянських цінностей у своїх дослідженнях торкалися Ю. Каганов, О. Рябченко, О. Юрчак, А. Бадер, О. Хоменко [9; 24; 33; 1; 10] та низка інших українських дослідників.

Виклад основного матеріалу. Значна частина матеріалів, що розміщені в газетах вищих навчальних закладів, присвячена питанням контролю за результатами освітнього процесу. Традиційно помітне зростання кількості таких публікацій було пов'язане

з наближенням семестрового контролю та висвітленням результатів чергової сесії. Прикметно, що в заголовках та тексті таких матеріалів часто присутні метафори боротьби. Так, у газеті «Харківський університет» заголовок однієї зі статей, що присвячена підготовці студентів різних факультетів до складання чергової сесії, звучить як «Ретроспективна оцінка напередодні нових екзаменаційних боїв» [23]. А у газеті «Ленінські кадри» першокурсників, які успішно склали перші в житті іспити, називають «випробуваними та загартованими в екзаменаційних битвах політехніками» [6]. Така метафорична інтерпретація складання іспитів як своєрідної «битви за знання» цілком відповідала духу й стилю мови офіційної пропаганди, переповненої військовою термінологією, що було характерно для усього радянського періоду.

Структура подібних матеріалів завжди однотипна. У першій частині автор дає загальну оцінку результатам контролю знань та наводить у приклад тих студентів, які відповідально ставилися до підготовки, проявили ґрунтовні знання та отримали відмінну оцінку. У другій частині статті автор зазвичай критикує тих студентів, які отримали «трійки» або взагалі не склали іспиту. Значна частина критичних матеріалів була спрямована проти тих студентів, які більшість іспитів склали на «трійки». Їх звинувачували в байдужості до обраного фаху, до свого обов'язку опанувати професію, а їх одногрупників закликали вплинути на «невстигаючих студентів» [26].

Практика публічної похвали, або ж публічного засудження, цілком вірогідно, мала забезпечувати інтеграцію окремих студентів у колектив, виховувати почуття спільної відповідальності за успішність навчання. Колективізм – та риса, яка в радянські часи вважалася важливою складовою частиною соціалістичної ціннісної моделі. Так, у газеті «Ленінські кадри» було розміщено статтю про те, як згуртованій групі, з активними лідерами – старостою, комсоргом та профоргом – вдалося значно підвищити успішність групи шляхом обговорення та критики на політгодинах тих студентів, які пропускають лекції, отримують незадовільні оцінки [20]. Розглядаючи у критичних статтях біографії чергових «хвостистів», їх автори частину провини покладають на студентський колектив: комсомольську групу, сусідів по гуртожитку, тощо. «Тільки в атмосфері байдужості з боку групи могли буйним цвітом розквітнути неробство, прогули...» – говорить у статті «Умовні» студенти, або «хвіст» і навколо нього» [16]. Роль колективу в питаннях організації навчального процесу та мобілізації студентського загалу на успішне складання іспитів завжди підкреслюється в публікаціях, які висвітлюють результати навчання.

Освітній процес, який не був секуляризованим від колективу, не міг уникнути контролю з боку партійних та комсомольських органів. У публікаціях, присвячених навчанням, ідеологічний складник присутній та яскраво виражений. Так, на сторінках газет постійно акцентується на передовій ролі в освітньому процесі партійного та комсомольського активу. До «честі комсомольця» апелюють автори матеріалів, мобілізуючи студентський загал успішно скласти чергову сесію [3]. Приналежність до комсомолу або ж членство в КПРС позиціонуються як такі, що накладали на студента підвищену відповідальність [13]. Ідеологізація освітнього процесу відбувалася, в тому числі, через популяризацію практик соціалістичного змагання, соціалістичних зобов'язань та ленінського заліку. Так, багато матеріалів присвячено наполегливій роботі з виконання кафедами, групами та факультетами взятих на себе соціалістичних зобов'язань, які зазвичай стосувалися складання сесій без академзаборгованостей, завершення семестру без пропусків лекційних та лабораторних занять тощо [15].

Помітне місце серед решти публікацій займали матеріали про складання студентами ленінського заліку. На сторінках газет цей захід популяризувався як важливий елемент політичної освіти майбутніх спеціалістів [31]. Взагалі постать Леніна, яка в Радянському Союзі була певним ідеалом, до якого апелювали, обґрунтовуючи ті чи інші вчинки або рішення, постійно присутня на сторінках періодики вищих навчальних закладів. У публікаціях, присвячених біографії вождя, автори матеріалів віддзеркалювали ставлення Леніна до науки, вчителів [14], його студентську біографію [8] та інші подробиці життя. Постать Леніна була присутня і в метафоричному вигляді – студентів

закликали бути «вірними ленінським заповітам» [11], «вчитися й жити по-ленінськи» [21] тощо. Ці та подібні публікації є проявом культу Леніна в СРСР. Найбільше матеріалів, присвячених Леніну, було опубліковано у 1969–1971 рр., що зумовлено відзначенням у Радянському Союзі сторіччя від народження вождя [5, арк. 6]. Паралельно з процесом формування у 1970-х рр. культу Л. Брежнєва починають з'являтися публікації його виступів, статей та звернень, які мають забезпечити утвердження культу особи генерального секретаря в середовищі наукової інтелігенції [28]. Обов'язковими для вивчення й обговорення була трилогія Брежнєва «Малая земля», «Возрождение» і «Целина». Позитивні рецензії на сторінках газет супроводжували вихід кожної такої книги [32]. Процес здобуття освіти, таким чином, не був відокремлений від ідеологічного складника радянської дійсності, а навпаки, становив її органічну частину.

Менш численну, але досить яскраву частку виявлених матеріалів становлять карикатури, гуморески та фейлетони, які висміюють негативні тенденції в академічному житті студентства. Велика частина таких матеріалів присвячена висміюванню проявів академічної недоброчесності серед студентів. Так, в одному з фейлетонів, вміщених у газеті «Ленінські кадри», йшлося про студента, який одразу після складання іспиту несподівано «схуд» на п'ять кілограмів. Виявилось, що він просто лишив в аудиторії заховані під одягом підручники [34]. У газеті «Знання» студентів, які вдавались до «нечесної гри», висміювали, публікуючи цитати з їхніх, вочевидь, списаних робіт. Наведемо один із подібних уривків, у якому, скоріше за все, йдеться про Павла Корчагіна – героя радянського роману «Як гартувалась сталь»: «Павку удалили из школы **за место папы** (треба було **за мєсть попу**)» [18]. Висміювали на сторінках газет також і тих студентів, які безвідповідально ставилися до навчання. Так, у гуморесці «Сам і діяльність» висміювалися «штурмівщина» в організації студентської самодіяльності, а також бажання окремих студентів «конвертувати» мистецький хист в оцінки з низки предметів [4]. Загалом же такі матеріали мали виховувати в студентів нетерпимість щодо будь-яких способів отримати оцінку нечесним шляхом.

Важливим є аналіз місця освіти в ціннісній ієрархії «радянської людини» в добу пізнього соціалізму крізь призму періодики та співвідношення цього поняття з іншою важливою метафоричною категорією радянського часу – працею. Студентська молодь у суспільно-політичній системі Радянського Союзу мала виконувати дві ключові функції: долучатися до пропагандистської роботи серед широкого загалу радянських громадян та опановувати необхідні для володіння своєю професією знання. Ще у 1930-х рр. радянська влада зрозуміла важливість виховання власної інтелектуальної еліти. Однак у СРСР із його культом фізичної праці інтелектуальна робота завжди перебувала на другому плані. У цьому проявлялася бінарна сутність радянського ладу. З одного боку, здобуття вищої освіти в газетних публікаціях змальовують як важливий обов'язок перед суспільством. Так, у статті «Відповідальність молодих» в одному з номерів газети «Харківський університет», авторкою якої є студентка університету, читаємо рядки: «...наші студентські дні – дні підготовки до нашого трудового завтра. Сьогодні найперший студентський обов'язок – вчитися» [29]. Очевидно, що така риторика сприяла трансформації інтелектуальної праці та загалом процесу здобуття освіти, перетворюючи їх із «міщанського заняття» [9, с. 70] на суспільно корисну справу.

Водночас людині інтелектуальної праці у СРСР було необхідно постійно доводити свою наближеність до «трудящих мас» шляхом участі у «трудовому семестрі»: студентських будівельних загонах [25], праці на колгоспних ланах, у ремонтних та будівельних роботах, на суботниках та недільниках тощо. Студенти та викладачі здебільшого не були в захваті від необхідності працювати в колгоспі чи на будівельних роботах [27, с. 66]. Проте така праця забезпечувала студентів та викладачів своєрідною «індульгенцією» перед радянською системою з її культом фізичної праці.

Студент-комсомолец постає на сторінках газет однаково активним та наполегливим і в праці, і в навчанні. У риторичі публіцистичних статей фізична і розумова праця не є взаємовиключними поняттями. Так, у газеті «Знання» великий матеріал про рішення XVI звітно-виборчої конференції комсомолу навчального закладу був розміщений

на першій шпальті під заголовком «Дерзай, комсомоліє, в навчанні і праці!» [7]. Навчання сприймалося і як право, і як обов'язок молоді [17]. Проте, якщо у вимогах до пересічного студента-комсомольця можна було поставити умовний знак рівності між академічною та трудовою діяльністю студента, то в дискурсивних практиках зробити це немає змоги.

Велика кількість матеріалів досліджуваних газет мають вступну частину схожого змісту, яка, скоріш за все, є відтворенням одного зі складових елементів радянського авторитетного дискурсу. Лейтмотивом таких публікацій виступає те, що навчаючись, студенти виконують «державне доручення» та опановують свою професію, отримують освіту для того, щоб «...пізнавати таємниці природи та використовувати її закони для служіння Людству» [22]. Проте процес опанування своєї професії, засвоєння фахових, наукових знань не може відбуватися у відриві від опанування марксистської філософії та політекономії, які «становлять теоретичний фундамент наукового комунізму, а також глибокого знання практики соціалістичного та комуністичного будівництва в СРСР... та міжнародного становища» [2]. Згідно з цим приналежність до прошарку людей, котрі займалися інтелектуальною працею, неодмінно мала компенсуватися наближеністю (хоча б формальною) до праці фізичної, а також ґрунтовною політико-ідеологічною підготовкою. Тільки в такому разі індивід мав право претендувати на суспільно корисну та вписану в соціальну ієрархію роль «будівника комунізму». «Кожен студент, а потім спеціаліст радянської країни – активний учасник будівництва глибоко гуманістичного суспільства – комунізму», – йдеться в одній зі статей, вміщеній у газеті «Харківський університет» [19].

Тож на рівні риторики в матеріалах періодичного друку прослідковується амбівалентність ставлення до освіти в радянському дискурсі: з одного боку, вторинне щодо фізичної праці значення інтелектуальної роботи в суспільстві, а з іншого – «деміургівська» (як влучно висловилося свого часу про фізичну працю О. Коляструк [12, с. 73]) роль радянської інтелігенції – «будівників комунізму». Яскравим підтвердженням цього висновку може слугувати уривок із довідки, яка стосується посилення ідейно-виховної роботи серед студентства вищих навчальних закладів МВССО УРСР: «В деяких вузах забувають, що завдання вищої школи не зводиться до одного тільки навчання, а включає також виховання: вироблення стійких переконань, поглядів, ставлення до роботи і життєвих питань» [30, арк. 6].

Висновок. Отже, публікації, присвячені освітньому процесу загалом, були спрямовані на консолідацію студентського середовища та забезпечення контролю партійно-комсомольських організацій над навчальною діяльністю. Вони були покликані виховувати в читачів притаманне «радянській людині» почуття колективізму, відповідальності за результати навчальної діяльності перед колективом та перед державно-партійним апаратом. Загалом вища освіта в пізньосоціалістичному дискурсі виглядала інструменталізованим засобом формування радянських інтелектуальних еліт. Проте вторинність інтелектуальної праці щодо праці фізичної викликала постійну потребу в легітимації першої шляхом залучення молоді радянської інтелігенції до реального або ж імітаційного відтворення трудових практик. Таке ритуалізоване долучення студентської молоді до фізичної праці, за задумами радянського керівництва, мали пролетаризувати інтелектуальні еліти Радянського Союзу та попередити їх відокремлення від основної маси громадян СРСР. Ще одним шляхом легітимації інтелектуальної праці було поєднання фахової і загальнонаукової освіти з політико-ідеологічним навчанням. Витворений таким чином образ «радянської інтелігенції» мав забезпечити людям інтелектуальної праці чільне місце в соціальній ієрархії «держави робітників та селян», а також гарантувати її лояльність щодо офіційної державної політики та ідеології.

REFERENCES

1. *Bader, A.* (2019). Politychni chynnyky u zaluchenni studentskoi molodi Donbasu do naukovo-doslidnoi diialnosti (1955–1985 rr.) [Political factors in the involvement of student youth of Donbass in research activities (1955–1985)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Pedahohichni nauky*, № 5, 25–14 [in Ukrainian].
2. *Bilotserkivskiy, V.* (1965). Zavershalna lanka marksystsko-leninskoi osvity [The final link of Marxist-Leninist education]. *Kharkivskiy universytet*, 36, 2. [in Ukrainian].
3. *Budko, I.* (1971). Sprava chesti komsomoltsia [It is a matter of honor of a Komsomol member]. *Avtodorozhnyk*, 10, 2 [in Ukrainian].
4. *Chetvertychniy, A.* (1967). Sam i diialnist [Himself and activity]. *Kharkivskiy universytet*, 65–66, 4 [in Ukrainian].
5. State Archives of Kharkiv Region. F. R-2792, In. 20, C. 2136 Plan politiko-vospitatelnoi raboty v Kharkovskom ordena Trudovogo Krasnogo Znameni universiteta im. A. M. Gorkogo na pervyi semestr 1968–1969 uchebnogo goda [The plan of political and educational work in the Kharkov Order of the Red Banner of Labor University. A. M. Gorky for the first semester of the 1968–1969 academic year] [in Russian].
6. *Davydenko, O.* (1966). Na studentskii vulytsi – sesiiia [Session on Student Street]. *Leninski kadry*, 43, 2 [in Ukrainian].
7. *Derzai, komsomoliie, v navchanni i pratsi!* [Dare, Komsomol, in education and work!] (1969). *Znannia*, 35, 1 [in Ukrainian].
8. *Diachenko, A. Kniazev, V.* (1970). Student Volodymyr Ulianov [Student Vladimir Ulyanov]. *Avtodorozhnyk*, 4, 2 [in Ukrainian].
9. *Kahanov, Yu.* (2019). Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiiia [Construction of the «Soviet man» (1953–1991): Ukrainian version.]. Zaporizhzhia: Inter-M. [in Ukrainian].
10. *Khomenko, N.* (2007). Studentstvo u navchalnomu protsesi: povsiakdennyi vymir (1950–60-ti r.) [Students in the educational process: the everyday dimension (1950–60s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 10, 214–228 [in Ukrainian].
11. *Kibets, V.* (1967). Virni leninskym zapovitam [True to Lenin’s wills]. *Kharkivskiy universytet*, 71–73, 2. [in Ukrainian].
12. *Koliastruk, O.* (2018). Liudyna pratsi v SRSR: vid hloryfikatsii do devalvatsii [Man of labor in the USSR: from glorification to devaluation]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*, 21, 71–78. [in Ukrainian].
13. *Kucher, O.* (1976). Komunisty – v avanhardi! [Communists are at the forefront! Kharkiv University] *Kharkivskiy universytet*, 3–4, 2. [in Ukrainian].
14. *Lunacharskyy, A.* (1969). Odyn iz zapovitiv Illicha [One of Ilyich’s wills]. *Kharkivskiy universytet*, 52–53, 2. [in Ukrainian].
15. *My – za vidminne navchannia!* [We are for excellent education!] (1982). *Kharkivskiy universytet*, 7–8, 1. [in Ukrainian].
16. *Myhulina, T.* (1984). «Umovni» studenty, abo «khvist» i navkolo noho [«Conditional» students, or «tail» and around it]. *Kharkivskiy universytet*, 3–4, 4. [in Ukrainian].
17. *Navchannia: pravo i oboviazok* [Education: right and duty]. (1988). *Za radianskoho likaria*, 1, 1. [in Ukrainian].
18. *Nenadiinyi korablyk, abo yak shparhalka pidvela* [Unreliable ship, or as a cheat sheet failed] (1969). *Znannia*, 25, 2. [in Ukrainian].
19. *Nikitin, V.* (1978). Shliakh do mety i derzan [The path to the goal and daring]. *Kharkivskiy universytet*, 49–50, 2. [in Ukrainian].
20. *Novik, A.* (1971). Ahitator i «triika» [Agitator and «three»]. *Avtodorozhnyk*, 2, 2. [in Ukrainian].
21. *Petrenko, P.* (1971). Vchytysia y zhyty po-leninski [To study and live in Lenin’s style]. *Za aviakadry*, 13, 1. [in Ukrainian].
22. *Razuvaieva, Z.* (1974). Ne buv hidnym [He was not worthy]. *Kharkivskiy universytet*, 44–45, 4. [in Ukrainian].
23. *Retrospektyvna otsinka naperedodni novykh ekzamnatsiinykh boiv* [Retrospective assessment on the eve of new exam fights] (1990). *Kharkivskiy universytet*, 67–68, 3. [in Ukrainian].

24. *Riabchenko, O.* (2012). Studentsy radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokov: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii [Students of Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s: Practices of Everyday Life and Conflicts of Identification]. Kharkiv: KhNAMH. [in Ukrainian].
25. *Riabchenko, O.* (2018). Studentski budivelni zahony: do pytannia pro vytoky rukhu [Student construction teams: on the question of the origins of movement.]. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*, 26–27, 43–56. [in Ukrainian].
26. *Shevchenko, M.* (1970). Chomu nebezpechna «triika»? [Why the «three» is dangerous?]. *Avtorozhnyk*, 22, 2. [in Ukrainian].
27. *Shkuratov, Yu.* (2013). Khozhdenie v nauku [Walking into science]. Kharkiv: KhNU im. V.N. Karazina. [in Russian].
28. *Stefanovskyi, P.* (1972). Shchob hostrishoiu bula ideina borotba [To sharpen the ideological struggle]. *Leninski kadry*, 22, 1. [in Ukrainian].
29. *Terletska, H.* (1976). Vidpovidalnist molodykh [Responsibility of young]. *Kharkivskiyi universytet*, 1–2, 2. [in Ukrainian].
30. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine F. 4621, In. 12178, C. 178 Spravka pro stan i zakhody ideino-vykhovnoi roboty sered studentskoi molodi v vuzakh MVSSO USSR [Information on the state and activities of ideological and educational work among student youth in the universities of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the USSR]. [in Ukrainian].
31. *Tymokha, Ya.* (1970). Skladannia zaliku – pershocherhova sprava [Making a test is a priority]. *Znannia*, 40, 1. [in Ukrainian].
32. V svet vyshlo novoe proizvedenie L.I. Brezhneva «Celina» [A new work by L.I. Brezhnev «Celina» was published] (1978). *Leninskie kadry*, 34, 1. [in Russian].
33. *Yurchak, A.* (2014). Eto bylo navsegda, poka ne konchilos. Poslednee sovetskoe pokolenie. [It was forever until it was over. The last Soviet generation]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
34. Z studentskoi buvalshchyny (1975). [From student life]. *Leninski kadry*, 22, 4. [in Ukrainian].

Received 20.02.2022

Accepted 25.03.2022